

METROPOLIS M

Mid-Career/Politics

Hedendaagse kunst
Contemporary art
NL/EN — No 5 2007
oktober/november
€ 9.50

Charles Avery, Chantal Mouffe,
Artur Żmijewski
Blinky Palermo, Istanbul

Antagonisme

METROPOLIS M
2007 N° 5

SPECIAL
Politics

Fel tegen consensus

Het denken van

Chantal Mouffe

In de kunstwereld is zij inmiddels een veel gevraagd spreker. De Waalse, in Londen werkende politiek filosoof Chantal Mouffe toont zich in haar denken niet bepaald een voorstander van het poldermodel. Haar stelling: durf gepassioneerd van mening te verschillen, want juist daar is democratie bij gebaat. Mouffes theorie wordt gezien als een algemeen toepasbaar model, maar het is de vraag of haar intenties in de kunst goed tot hun recht komen.

Door Erik Hagoort

Het is niet zo verwonderlijk dat er onder kunstenaars en curatoren de belangstelling groeit voor politieke filosofie. Kunstenaars zijn in het posthistorische tijdperk, zoals Francis Fukuyama het in 1992 afkondigde, meer dan ooit de publieke sfeer gaan verkennen, misschien wel omdat die leek te zijn ontdaan van zijn conventionele partijpolitieke tegenstellingen en gedragscodes. De publieke sfeer is de locatie van artistieke interventies, zonder dat er politieke kleur hoeft te worden bekend. Kunstenaars werken samen met ambtenaren bij de planning van nieuwe stadswijken, ze voeren sociale projecten uit of organiseren op kleinere schaal ontmoetingen. Soms raakt hun optreden wel aan het politieke domein, en juist dan is er behoefte aan concepten om het optreden te duiden en verder te ontwikkelen. Chantal Mouffes agonisme lijkt daartoe bijzonder geschikt.

Enthousiast verwijst de jonge Koreaanse curator Hyunjin Kim naar het gedachtegoed van deze Belgische filosofe en politicologe, in de toelichting bij haar presentatie *Plugin #03, The Undeclared Crowd* in het Van Abbemuseum in 2006. Met instemming beschrijft zij de passage uit het voorwoord van *The Democratic Paradox* (2000), waarin Mouffe in grote lijnen uitlegt wat zij onder agonisme verstaat. Mouffe onderscheidt agonisme van antagonisme. Bij antagonisme beschouwen tegenstanders elkaar als vijanden. Bij agonisme, stelt zij, beschouwen de tegenstanders elkaar als 'vriendschappelijke vijanden' of 'vijandelijke vrienden'. Vrienden, omdat zij een gemeenschappelijke, symbolische ruimte delen. Vijanden, omdat zij die ruimte elk op een andere manier willen organiseren.

Deze 'vriendschappelijke vijandigheid', waarover Mouffe spreekt binnen de politieke filosofie, wilde curator Kim met beelden oproepen in het museum. Ter markering van het einde van haar verblijf als curator-in-residence mocht zij een keuze tonen uit de collectie van het Van Abbemuseum. Ze hing zestig tekeningen, posters en verschillende soorten drukwerk van uiteenlopende kunstenaars door elkaar op aan een muur, en plaatste in de hoek ertegenover Dan Flavins installatie *Untitled (to a man, George McGovern)*, bestaand uit 55 cirkelvormige neonlichten. De plaatsing van de veelvoud aan tekeningen tegenover Flavins lichtinstallatie moest 'agonistische' spanning oproepen. En dat niet

alleen: de curator beschouwde haar opstelling tevens als een allegorie van onze pluralistische samenleving. In een interview vertelt zij het als haar taak te zien om als curator-in-residence de rol van 'vriendschappelijke vijand' te vervullen.^[1]

Of Kim erin slaagde met haar tentoonstelling agonistische spanning op te roepen, is de vraag. Maar belangrijker is haar intentie om zich van Mouffes concept van agonisme te bedienen. Voor Kim is agonisme meer dan een handvat om museumstukken te ordenen en daar een betekenis aan te geven waarin het publiek zich kan herkennen. Agonisme is een leidraad voor haar professie van curator. Het begrip krijgt een persoonlijke lading en daarmee een zekere urgentie.

De laatste tijd eigenen meer kunstenaars en curatoren zich Mouffes visie toe. Dat gaat gelijk op met Mouffes opmars als *keynote speaker* op internationale symposia waar de verhouding tussen hedendaagse kunst, filosofie en politiek onder de loep wordt genomen. In november 2006 sprak zij op de conferentie *Thinking Worlds* van de tweede Biënnale van Moskou en begin 2007 was zij op uitnodiging van de stichting 'Museum of Conflict' in Boekarest om mee te denken over de toekomst van het nieuwe museum voor hedendaagse kunst in het voormalige Volkspaleis. Kort daarop was zij alweer in Amsterdam voor de conferentie *Transformations of Public Space*, georganiseerd door het Lectoraat Kunst en Publieke Ruimte van de Gerrit Rietveld Academie. En nog geen maand later sprak zij in Istanbul bij Platform Garanti over agonistisch pluralisme.

Mouffes opmars is opmerkelijk, omdat ze zelf ondertussen gewoon politieke theorie blijft doceren aan de University of Westminster, zonder zich al te zeer te bekommeren om toepassingen van haar ideeën op andere terreinen. Uit haar optreden op symposia spreekt beleefde welwillendheid jegens de belangstelling vanuit de wereld van de kunst, maar zelf legt zij nauwelijks verbanden met artistieke praktijken. Zoals ook te merken was aan de lezing die zij dit voorjaar in Amsterdam gaf.^[2] Pas helemaal aan het eind deed zij kort de suggestie dat wanneer kunstenaars de publieke sfeer betreden, zij dit op een agonistische wijze zouden moeten doen. Over hoe dat zou moeten, zegt ze niets. Dat laat ze aan de kunstenaars. Wel geeft zij het publiek omstandig uitleg over de specifieke, politiek filosofische context van het begrip agonisme. Mouffe is er duidelijk veel aan gelegen dat zij goed wordt begrepen. Want het is inderdaad nog maar de vraag of haar theorie in de artistieke praktijk tot zijn recht kan komen, zonder aan politieke lading, waar het haar vooral om te doen is, in te boeten.

Het politieke buiten politiek

Chantal Mouffe mengt zich al zo'n vijftien jaar hartstochtelijk in het debat over de crisis van de democratie. De wereldwijde verbreiding van de liberale democratie is gepaard gegaan met etnische conflicten, burgeroorlogen en fundamentalistisch terrorisme. In de westerse landen met een lange democratische traditie heeft men te kampen met onvrede over de afstand van de politiek tot het volk, met lage opkomsten bij verkiezingen en met populistische bewegingen die willen tornen aan democratische verworvenheden.

Volgens Mouffe is een van de belangrijkste oorzaken van deze crisis de veronachtzaming van 'het politieke'. Daarmee bedoelt zij iets anders dan de politiek of het politieke bedrijf. Onder 'het politieke' verstaat zij de dimensie van antagonisme die in alle menselijke relaties aanwezig is. Te denken valt aan religieuze, nationalistische of culturele 'passies': niet zozeer individuele als wel collectieve drijfveren die onderscheid maken tussen wij en zij. Dat antagonisme hoeft niet op een onderscheid tussen vriend en vijand uit te lopen, maar die kans is altijd aanwezig.

Onze huidige liberale democratie weet niet goed raad met die antagonistische dimensie van 'het politieke'. Het liberalisme heeft er een blinde vlek voor, stelt

[1] A-I.R.-Agonism, *Trans Artists Newsletter* 15, 2006, p. 4.

[2] Chantal Mouffe, lezing *Public Spaces and Democratic Politics*, Conferentie *Transformations of Public Space*, Lectoraat Kunst in de Publieke Ruimte, 16.2.2007, Amsterdam.

Mouffe in navolging van Carl Schmitt (1888–1985), de omstreden Duitse staatsrechtsgeleerde en politiek filosoof, die zich in 1933 bij de nazi's aansloot en ook wel bekend is geworden als Hitlers 'kroonjurist'. Mouffe wijst Schmitts nationalisme af, maar trekt uit diens visie, dat politiek in laatste instantie draait om het onderscheid tussen vriend en vijand, wel een wijze les. Volgens Schmitt moet je in de politiek altijd alert zijn op het *Ernstfall*, het moment van de waarheid, het moment waarop het erop of eronder is. Dat geldt in de politiek nog steeds, vindt Mouffe. Maar daarvoor heeft het liberalisme geen oog. De traditie van het liberalisme legt immers de nadruk op de vrijheid van het individu en op het eigen belang, niet op de vorming van gemeenschappen waarmee burgers zich collectief kunnen identificeren. De liberale traditie hanteert een instrumentele kijk op de democratie: democratie als een neutraal instrument voor individuele burgers om hun belangen te garanderen, en politiek als een serie rationele procedures om compromissen tussen al die verschillende belangen te sluiten. De uitkomst is een optelsom van al die compromissen, niet de uitkomst van een strijd waarin het erop of eronder is.

Dit liberale model heeft, naar Mouffes idee, in onze huidige democratie de overhand gekregen, zeker sinds de aloude tegenstellingen tussen links en rechts aan betekenis hebben ingeboet en er geen alternatief meer lijkt te zijn voor de westerse liberale wereldorde. Maar dat gaat ten koste van de democratische traditie waarin het draait om gelijkheid, gemeenschap en soevereiniteit van het volk. Mouffe wil daarmee niet zeggen dat het liberale model moet verdwijnen. Het is juist de spanning tussen de liberale en de democratische traditie die een vruchtbare 'democratische paradox' vormt, stelt zij.

Onze huidige liberale democratie is de uitkomst van een historisch proces. In de loop van twee eeuwen is het liberalisme gedemocratiseerd en de democratie geliberaliseerd. Dat is niet zonder slag of stoot gegaan. Beide tradities staan nog steeds op gespannen voet met elkaar. Democratische besluiten kunnen individuele vrijheden inperken, terwijl het streven naar vrijheid pluralisme afdwingt en de democratie behoedt voor uitsluiting en gelijkschakeling. Die spanning vormt de motor van onze democratie, zegt Mouffe. Die dynamiek moeten we koesteren, zelfs radicaliseren.

Een eerste stap, stelt Mouffe voor, is dat we af moeten van het streven naar rationele consensus. Rationele consensus kan in haar ogen nooit een oplossing bieden voor alle conflicten die onze pluralistische samenleving nu eenmaal met zich meebrengt. Dat is een nuchtere constatering, maar het gaat haar om iets fundamenteleers. Elke consensus bestaat bij de uitsluiting van wat zich niet rationeel laat inlijven, stelt zij. Hoe groter het streven naar rationele consensus, hoe groter de kans dat gevoelens van verongelijkheid de kop op steken. En hoe groter de kans dat populistische politici daar garen bij spinnen door het antagonisme in die passies aan te wakkeren. Politiek, benadrukt Mouffe, draait altijd om het creëren van collectieve identiteiten, om identificatie met een gemeenschappelijke zaak. Des te urgenter is het om de passies die daarbij een rol spelen serieus te nemen en te hanteren. Haar voorstel is antagonisme om te vormen tot agonisme.

Het doel is om politieke gemeenschappen op zo'n manier te construeren dat het onderscheid tussen wij en zij, dat je nodig hebt om überhaupt een gemeenschap te kunnen vormen, niet uitloopt op een onderscheid tussen vriend en vijand. Maar dan wel zonder de passies weg te drukken die bij die vorming van gemeenschappen zo'n belangrijke rol spelen. Dat kan als burgers agonistisch optreden. Agonistisch pluralisme zorgt ervoor dat democratie zich voortdurend op het scherp van de snede bevindt, in een permanente staat van 'vriendschappelijke vijandigheid'.

Pluralisme is bij Mouffe dus niet vrijblijvend. Zij is er geen voorstander van dat alle verschillen in onze maatschappij moeten kunnen groeien en bloeien. Aan pluralisme stelt zij een duidelijke grens. Er mag niet worden getornd aan één consensus, die als het ware de symbolische ruimte vormt van de democratie: vrijheid en gelijkheid voor allen. Wie de instituties die vrijheid en gelijkheid voor allen garanderen, in twijfel trekt, mag niet langer mee doen, die plaatst zichzelf

buiten de liberale democratie. Wie bijvoorbeeld een theocratie wil stichten, mag niet meedoen aan democratische verkiezingen, stelt zij in een interview.^[3] Tegelijk zal die ene, laatste consensus in een agonistische democratie altijd ter discussie staan omdat er nu eenmaal geen universele consensus bestaat; ook in dit geval niet, benadrukt Mouffe.

Bekering

Is Mouffes visie een utopie? In sommige opzichten doet onze huidige liberale democratie al denken aan het agonistische model. Politici gaan in het parlement als 'vriendschappelijke vijanden' met elkaar in de clinch. En de rationele consensus van het poldermodel wordt sinds de val van Paars niet langer gepropageerd als dé oplossing voor maatschappelijke conflicten. Mouffe wijst op bestaande initiatieven die op den duur kunnen bijdragen aan een meer agonistische democratie. Zo prijst zij het voorstel van de Italiaanse filosoof en voormalig burgemeester van Venetië, Massimo Cacciari, voor een nieuwe vorm van federalisme waarbij politieke besluitvorming ook op de niveaus van regio's en van steden zou kunnen plaatsvinden. En wellicht zijn er ook nog andere politieke gemeenschappen denkbaar die door bestaande structuren van politieke besluitvorming heen breken.

Bevorderen van heterogeniteit, opdelen en vermenigvuldigen van gemeenschappen opdat collectieve passies zich minder snel hechten aan één volk of aan één culturele of religieuze achtergrond: dat lijkt Mouffe de strategie die agonistisch pluralisme dichterbij kan brengen. In allerlei varianten van kosmopolitisch burgerschap, die zij analyseert in haar bundel essays *On the Political* (2005), ziet zij niets. Burgerschap dat meedeint op de golven van globalisering, verdoozelt verschillen en conflicten en maakt het nog moeilijker om mensen te mobiliseren voor politieke actie.

Maar om tot een heuse agonistische democratie te komen, zal volgens Mouffe toch een meer fundamentele omslag moeten plaatsvinden. In een passage in *The Democratic Paradox*, waar je de neiging hebt overheen te lezen, schrijft Mouffe: 'Het perspectief van een agonistische tegenstander aannemen vergt een radicale verandering van politieke identiteit. Het is eerder een soort bekering dan een proces van rationele overtuiging. Zoals Thomas Kuhn de omslag in het aanhangen van een nieuw wetenschappelijk paradigma een bekering noemt.'^[4]

Het is een veelzeggende passage. De omslag naar agonisme is kennelijk iets onverklaarbaars dat zich aan de ratio en planning onttrekt. Het gebeurt. En achteraf kun je alleen maar met verbazing terugkijken naar het voorbije tijdperk van antagonisme. Voorlopig echter kunnen we slechts reiken naar die toestand. Zo bezien vertoont Mouffes theorie licht messianistische trekjes. Waarmee ook Hyunjin Kims persoonlijke instelling op zijn plek valt. Als nomadisch curator voelt ze zich geroepen agonistisch pluralisme in praktijk te brengen, niet alleen als illustratie met beelden, maar ook door zelf die houding aan te nemen en zich daarin te oefenen.

Ze staat daarin niet alleen. Op 14 februari 2003 oefende een honderdtal mensen zich in Maastricht in zo'n agonistische houding. Een dag lang bewoog het gezelschap zich door het zogenaamde *Gender Democratic Labyrinth*, dat was ontworpen door filosoof Marli Huijter en beeldend kunstenaar Irene Janze, ter gelegenheid van de inauguratie van eerstgenoemde als bijzonder hoogleraar aan de Universiteit van Maastricht. Huijter ging er onderzoek doen naar de wijze waarop vrouwen kunnen participeren in processen van besluitvorming bij het gebruik van menselijke embryo's voor medische doeleinden. Tot nog toe zijn vele partijen betrokken, maar op alle niveaus van besluitvorming veel te weinig vrouwen. Huijter en Janze pleiten niet voor het vinden van consensus tussen alle betrokkenen, maar stellen, geheel in lijn van Mouffe, dat alleen al het streven naar consensus allerlei factoren uitsluit, die niet op een rationele noemer kunnen worden

[3] Harriet Evans, 'Democracy - Radical and Plural', *CSD Bulletin* (Centre for the Study of Democracy), winter 2001-2002, Volume 9, N° 1, p. 12.

[4] Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, Verso, Londen/New York 2000, p. 102.

gebracht. Het tweetal besloot de koe bij de horens te vatten en creëerde een situatie waarin het publiek zou deelnemen aan een agonistisch experiment.

Het *Gender Democratic Labyrinth* was een happening. Het publiek trok langs vele speciaal ontworpen nissen in de voormalige bibliotheek, waar ooit ook het Bonnefantenmuseum was gevestigd. In elke nis vertolkte iemand zijn of haar visie op het medisch gebruik van menselijke embryo's, en dat binnen vijf minuten. Dan ging de bel, en schoof het publiek door naar de volgende nis. De happening beantwoordde aan wat de makers voor ogen stond: een hedendaagse 'agora' waar tegenstanders elkaar tegenkomen en hun verschillen van mening onder ogen zien. Het labyrint was zo opgezet dat je onmiddellijk de weg kwijt raakte, en dus ook degene met wie je een appeltje te schillen had of degene wiens mening je deelde. Geschillen duurden voort, konden niet worden bijgelegd. Er was ook kritiek. Het was in het *Gender Democratic Labyrinth* een gezellige chaos. Misschien iets te gezellig. Want in dit experiment, dat zich nestelde in het domein van de kunst, hoefden geen knopen te worden doorgehakt, er hoefde geen consensus te worden bereikt. Met als gevolg een licht gevoel van vrijblijvendheid.

Symbolische ruimte

Wellicht onbedoeld oefent het experiment van Huijter en Janze kritiek uit op Mouffes politieke theorie. Agonisme is alleen mogelijk als de symbolische ruimte ook duidelijk is voor de tegenstander. Zij kunnen vriendschappelijke vijanden zijn als zij van elkaar weten dat ze zich tot het uiterste zullen inspannen om binnen die symbolische ruimte te blijven. Maar wat als die ruimte wordt geschon- den? Hoe maak je onderscheid tussen intimidatie en gezonde geldingsdrang? En wie of wat roept de tegenstanders in dat geval tot de orde en volgens welke procedures?

Seyla Benhabib, bekend theoretica in de politieke wetenschap, verwijt Mouffe een gebrek aan aandacht voor de arbitrage en stelt dat Mouffes agonisme in feite neerkomt op willekeur en machtsstrijd. Mouffe reageert op Benhabibs verwijt door te stellen dat er binnen agonistisch pluralisme wel degelijk arbitrage mogelijk is tussen recht en onrecht en tussen legitiem en niet legitiem, maar dat dit alleen maar kan binnen de specifieke constellatie van een traditie of een cultuur of welke groep dan ook, met gebruikmaking van de normen die binnen die groep gelden. En dat zo'n arbitrage ook altijd weer aanvechtbaar is. Want elke claim op universele procedures en normen is volgens Mouffe een illusie: niemand kan een positie op afstand innemen van waaruit hij of zij een universeel geldend oordeel kan vellen.

Die consequentie in Mouffes denken is bewonderenswaardig, maar bevredigt niet. Misschien komt haar afhoudende opstelling in deze voort uit de afkeer die zij etaleert over die andere, concurrerende visie op de radicalisering van de democratie die zij maar niet van zich af kan schudden: die van de Duitse filosoof Jürgen Habermas. Ook hij is uit op verdieping van de democratie, maar dan juist door het ontwerpen van universele, rationele voorwaarden voor democratisch overleg. Tegen de mode van alle postmoderne kritiek op de universele rede in, ontwikkelde Habermas met zijn *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981) de gedachte van de 'ideale gesprekssituatie', een publieke, machtsvrije situatie van overleg en dialoog waaraan de deelnemers zonder dwang en vrij om te spreken zouden kunnen deelnemen. En die tot werkelijke overeenstemming zou kunnen leiden. Habermas ziet deze situatie niet zo snel in de werkelijkheid plaatsvinden, maar houdt hem wel voor als een idee waarnaar democratisch overleg zich zou moeten richten. Critici, Chantal Mouffe én Seyla Benhabib inclusief, hebben Habermas' optimisme gekraakt. Zij wijzen op de mechanismen van uitsluiting die de nadruk op het bereiken van rationele consensus met zich meebrengt.

Het lijkt erop dat Habermas zich die kritiek heeft aangetrokken. In zijn latere werk *The Inclusion of the Other* (1998) legt hij het accent minder op de universele normering en meer op het ontwerpen van procedures aan de hand waarvan open overleg kan plaatsvinden. In zijn model van een democratie bepalen de deelnemers aan het overleg zelf binnen de gegeven omstandigheden aan welke procedures hun dialoog moet voldoen. De uitkomst, de consensus,

kan altijd weer worden opengebroken, als de deelnemers dat willen. Daarmee begint Habermas' democratie van het overleg wel heel sterk te lijken op Mouffes pluralisme. Misschien wel daarom botsen beiden zo heftig met elkaar.

Voor Jürgen Habermas moet het argument over de macht kunnen zegevieren. Met hem meedenkend is argwaan jegens Mouffes visie gepast. Want achter het informele en niet-procedureel vastgelegde agonisme, kunnen machtsmisbruik en manipulatie schuilgaan. En wie bepaalt hoe rechtvaardig de symbolische ruimte is waarbinnen de vijandelijke vrienden moeten blijven? Voluntarisme! klinkt het dan ook aan het adres van Mouffe, en dat is in de politieke filosofie het ergste scheldwoord denkbaar. Echter, Chantal Mouffe stelt terecht dat argumentatie niet het laatste toevluchtsoord van de democratie kan zijn. Want antagonistische passies vegen met gemak argumenten van tafel. Democratie moet zich niet afwenden van de ongrijpbare, conflictueuze, antagonistische dimensie van ons bestaan, maar die accepteren en omvormen.

De kunst is een domein waar aan die oproep gevolg wordt gegeven. Het is een veilig domein: er is de vrijheid om eigen regels te stellen. En de bereidwilligheid van het publiek om die procedures te volgen. Maar juist die bereidwilligheid om met de kunstenaar mee te gaan, sluit de botsing van antagonistische passies, de clash tussen groepen waarbij het erop of eronder is, uit. En daarmee vervalt ook de noodzaak om die botsing om te vormen tot een agonistisch spanningsveld. Natuurlijk kunnen mensen die in het domein van de kunst optreden, elkaars vrienden en vijanden zijn. Maar bij deelname aan kunstwerken, zoals aan het *Gender Democratic Labyrinth*, betreden zij een autonoom terrein. De mogelijkheid van het *Ernstfall* ontbreekt. En 'veilig agonisme' is een contradictio in terminis. Daarom kan Mouffes gedachtegoed weliswaar de aanzet geven tot interessante experimenten in de kunst, maar die zullen altijd los blijven staan van waar het Mouffe eigenlijk om begonnen is.

Chantal Mouffe geeft op zaterdag 1 december een lezing in het Van Abbemuseum in Eindhoven in het kader van het programma *Be[com]ing Dutch, Eindhoven Caucus*. Reserveringen via www.becomingdutch.com

Gebruikte literatuur:

- Chantal Mouffe, *The Return of the Political*, Verso, Londen/New York 1993.
Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, Verso, Londen/New York 2000.
Ilan Kapoor, 'Deliberative democracy or agonistic pluralism?', in *Alternatives: Global, Local, Political*, Lynne Rienner Publishers, Boulder (USA) 2002.
Chantal Mouffe, *On the Political*, Routledge, Milton Park, Abingdon 2005.
Marli Huijjer & Irene Janze, 'Democratic Transactions in the Life Sciences. A Gender Democratic Labyrinth', in *European Journal of Women's Studies* 12 (1), pp. 9-29.

Utopia Demokratie

as artist, Anselm Franke as witness, Keti Chukhrov as member of the public.

see page 72

[1] See www.unitednationsplaza.com

[2] see, in German, the excellent description of the role the emerging American novel had on the social imaginary: Winfried Fluck, *Das kulturelle Imaginäre: Eine Funktionsgeschichte des amerikanischen Romans 1790–1900*, Suhrkamp 2002.

[3] Arjun Appadurai, *Modernity At Large – Cultural Dimensions of Globalization*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1996.

[4] Avery F. Gordon, *Ghostly Matters – Haunting and the Sociological Imagination*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1996.

Dead Against Consensus

The Thinking of Chantal Mouffe

She has become a sought-after speaker in the art world. The ideas of Chantal Mouffe, a French-speaking Belgian political philosopher working in London, do not reveal her as being much of a proponent of the Dutch 'polder model'. Her position is that people must dare to have passionately different opinions, for this is the best building block for democracy. Mouffe's theory is increasingly being seen as a universally applicable model. The issue is whether art can do justice to her intentions.

By Erik Hagoort

It is no great wonder that interest in political philosophy is increasing amongst artists and curators. With art in the post-historic age, as Francis Fukuyama announced in 1992, artists are exploring the public domain more than ever before, perhaps because it seems to have shed its conventional dichotomies of party politics and codes of behaviour. The public sphere is a location for artistic interventions where there is no obligation to acknowledge or conform to any given political bias. Artists collaborate with civil servants to plan new urban neighbourhoods, conduct social projects or organize encounters on a smaller scale. Their activities sometimes do touch the political domain, and it is here that concepts are need-

ed to define and further develop what they are doing. Mouffe's 'agonism' seems exceptionally well suited to this task.

In 2006, a young Korean curator, Hyunjin Kim, enthusiastically pointed to the ideas of the Belgian philosopher and political scientist, Chantal Mouffe, in her introduction to her presentation, *Plugin #03 The Undeclared Crowd*, at the Van Abbemuseum in Eindhoven. Kim paraphrased a passage from the foreword of *The Democratic Paradox* (2000), in which Mouffe gives a general sketch of what she means by agonism. She distinguishes agonism from antagonism. By antagonism, opponents view one another as enemies. With agonism, opponents perceive one another as 'friendly enemies' or 'agonistic friends'. They are friends because they share a common, symbolic space, and they are enemies because each wants to organize that space differently.

This 'friendly enmity' in Mouffe's political philosophy was what Hyunjin Kim, as a curator, wanted to evoke with the museum's images. To mark the end of her stay as curator in residence, she made a selection of works from the Van Abbemuseum collection. She hung 16 drawings, posters and a variety of prints by different artists on a single wall, and in the corner across from it, she put

Dan Flavin's *Untitled (to a man, George McGovern)*, an installation of 55 circular neon lights. Placing the multitude of two-dimensional works across from Flavin's light installation was meant to generate agonistic tension. In addition, the young curator saw her presentation as an allegory for our pluralistic society, explaining in an interview that she felt it her task as curator to fill the role of the 'friendly enemy'.^[1]

One can debate whether Kim's exhibition succeeded in evoking agonistic tension. What is more pertinent was her intention to avail herself of Mouffe's concept of agonism. For Kim, agonism is more than a tool with which to organize works in a museum and give them a meaning that their audience can recognize. Agonism is a guideline for her profession as curator. Here, the concept takes on a personal import, and with that, a certain urgency.

Other artists and curators have also recently adopted Mouffe's vision, as evidenced in Mouffe's popularity as a keynote speaker at international symposia that explore the relationship between contemporary art, philosophy and politics. In November of last year, she spoke at the *Thinking Worlds* conference at the second Moscow Biennial, and in early 2007, she was invited by the 'Museum of Conflict Association' in Bucharest to help consider the future of the new museum for contemporary art in Bucharest's former People's Palace. Shortly thereafter, she was in Amsterdam for the *Transformations of Public Space* conference, organized by the Professorship of Art and Public Space of the Gerrit Rietveld Academy. Less than a month later, she was again speaking on agonistic pluralism at Platform Garanti in Istanbul.

Mouffe's popularity is remarkable, because she continues to teach traditional political theory courses at

the University of Westminster, without being particularly preoccupied by how her ideas are being applied in other fields. Her presence at these symposia bears witness to a polite affability towards the interest from the art world, but she has expressed virtually no link to artistic practices, as was clear at the lecture she gave in Amsterdam this last spring.^[2] Only at the very end did she suggest that when artists venture into the public sphere, they should do so in an agonistic fashion. Nothing was said about what that might entail: she leaves that to the artists. She did give her audience an elaborate explanation on the specifically political-philosophical context of the concept of agonism. It is clearly in Mouffe's interest that she is well understood, for what is indeed the issue is whether her theory can come into its own in artistic practice without sacrificing political weight, which is for her what is all about.

Politics Outside Politics

For about 15 years, Chantal Mouffe has engaged herself in the debate about the crisis in democracy. The worldwide expansion of liberal democracy has gone hand in hand with ethnic conflicts, civil wars and fundamentalist terrorism. In those Western countries with long democratic traditions, people have to deal with dissatisfaction about their governments being too inaccessible, low election turnouts and populist movements trying to unravel democracy's achievements. According to Mouffe, one of the most important causes of this crisis is the disregard of 'the political'. By this, she is not referring to politics or involvement in politics. By the political, she means that dimension of antagonism that is present in all human relationships. One might think of religious, nationalist, or cultural passions – not so much individual as collective

mechanisms that distinguish 'us' from 'them'. This antagonism need not lead to dividing friends into foes, but that chance is always present.

Our current liberal democracy does not really know how to deal with the antagonistic dimension of 'the political'. In liberalism, it is a blind spot, as Mouffe claims, following the ideas of Carl Schmitt (1888–1985), the controversial German constitutional law scholar and political philosopher who joined the Nazis in 1933 and became known as Hitler's 'crown advocate'. Mouffe dismisses Schmitt's nationalism, but does find an important lesson in his view that ultimately, politics revolve around the distinctions between friend and foe. Schmitt held that in politics, you must be alert to the *Ernstfall*, the moment of truth, the moment when it is all or nothing. This is still relevant in politics today, claims Mouffe, but liberalism is blind to that fact. The tradition set out by liberalism puts the emphasis on freedom and the interests of the individual, not on forming communities with which citizens can identify. Liberal tradition upholds an instrumental view of democracy. It is democracy as a neutral instrument to guarantee the interests of individual citizens, and politics in a series of rational procedures meant to achieve compromises amongst all those different interests. The result is a summing-up of all the compromises, not the result of an all-or-nothing struggle.

According to Mouffe, the liberal model has the upper hand in our current democracy, certainly since the traditional contrast between left and right has lost its meaning and as there no longer seems to be any alternative to the Western liberal world order. This is, however, at the expense of the democratic tradition, whose core is equality, community and sovereignty of the people. Mouffe does not mean to say that the liberal model

has to be dispensed with, for it is precisely the tension between the liberal and democratic traditions that forms a fruitful 'democratic paradox'.

Our current liberal democracy is the result of an historic process. In the course of two centuries, liberalism has been democratized and democracy liberalized, and it has not happened without leaving behind its bruised and wounded. The two traditions are still ill at ease with one another. Democratic decisions can limit individual freedoms, while the struggle for freedom forces plurality and protects democracy from exclusion, from forcing people into collective behaviour and loss of individualism. It is this tension that drives the motor of our democracy, and according to Mouffe, we have to foster, even radicalize this dynamic.

A first step, suggests Mouffe, is to abandon our objective of rational consensus. Rational consensus can, in her view, never offer a solution for all the conflicts that our pluralistic society inevitably brings with it. This is a sober conclusion, but it is in fact about something more fundamental. Any consensus is achieved by the exclusion of something that will not, rationally, agree to be excluded or forfeited. The greater the effort to achieve rational consensus, the greater the possibility that it will somewhere generate feelings of being wronged. With that comes the likelihood that populist politicians will take advantage of it by fuelling the antagonism in those emotions. Politics, emphasizes Mouffe, always revolve around the creation of collective identities, around identification with a common cause. This makes it all the more urgent that the passions that play a role here be taken seriously and preserved.

Her proposal is that antagonism be re-formed into agonism. The aim is to construct

political communities in such a way that the differentiation between us and them, which we need in order to form any community at all, does not get carried so far that it divides friends into foes, but that this has to be achieved without dismissing the passions that play such an important role in the formation of communities. This is possible if citizens behave agonistically. Agonistic pluralism means that democracy is always on the razor's edge, in a permanent state of 'friendly enmity'.

Mouffe's pluralism is not a noncommittal one. She does not propose that all the differences in our society be allowed to grow and flourish. She puts clear limits on pluralism. There is, for example, one consensus that must not be meddled with, the one that forms the symbolic space of democracy. It is freedom and equality for all. Those who challenge the institutions that guarantee this freedom and equality may no longer take part, having put themselves outside the liberal democracy. In an interview, she stated that someone who wants to establish a theocracy, for example, may not participate in democratic elections.^[3] At the same time, in an agonistic democracy, that one ultimate consensus will always be up for debate, because no universal consensus ever exists, and that also applies here.

Conversion

Is Mouffe's vision a utopia? In some ways, our current liberal democracy is already reminiscent of her agonistic model. In parliamentary debates, politicians engage one another as 'friendly enemies'. Since the fall of the Netherlands' 'purple' government, a coalition of social democrats and liberals, without the participation of the Christian Democrats, the rational consensus of the polder model has no longer been upheld as the sole solution for social conflicts. Mouffe refers to

existing initiatives, which in the long run can contribute to a more agonistic democracy. She has praised the proposal of the Italian philosopher and former mayor of Venice, Massimo Cacciari, for a new form of federalism, in which political decisions can be made at regional and municipal levels as well as nationally. One can no doubt also think of other political communities that break through existing structures of political decision-making.

To promote heterogeneity, the division and multiplication of communities, so that collective passions will adhere themselves less quickly to a single people or a single culture or religious background: to Mouffe, this is the strategy that can bring us closer to agonistic pluralism. She sees no advantage to all varieties of cosmopolitan citizenships, which she analyzes in her collection of essays, entitled *On the Political* (2005). A citizenship that floats along, bouncing on the wave of globalization, obscures differences and conflicts, and makes it more difficult to mobilize people for political action. In order to achieve a truly agonistic democracy, Mouffe claims that we must find a more fundamental framework. In a passage from *The Democratic Paradox* which the reader is inclined not to notice, Mouffe writes, 'To accept the view of the adversary is to undergo a radical change in political identity. It is more a sort of conversion than a process of rational persuasion (in the same way as Thomas Kuhn has argued that adherence to a new scientific paradigm is a conversion).'^[4]

This is a very pertinent statement. The shift to agonism is apparently something that is inexplicable and not subject to rationalism and planning. It simply happens. After the fact, you can only look back with surprise at a period of antagonism that is now past. In the meantime, all we can do is reach out towards such a condition. Seen

in this light, Mouffe's theory has a faintly messianic tone. It is here that Hyunjin Kim's personal approach falls into place. As a nomadic curator, she feels called upon to bring agonistic pluralism into practice, not only by illustrating it with visual material, but also by adopting it as a personal attitude and putting it into practice that way.

She is not alone. In Maastricht, on February 14, 2003, a hundred people practiced an agonistic approach to a project. For a day, they moved through the so-called *Gender Democratic Labyrinth*, designed by philosopher Marli Huijer and visual artist Irene Janze, to mark the former's professorial appointment at the University of Maastricht. Huijer's research concerned the means by which women can participate in decision-forming processes in the use of human embryos for medical purposes. There were always many parties involved in such decisions, but in every case, the decision-making involved far too few women. Huijer and Janze were not trying to achieve a consensus of all those concerned, but claim, entirely in keeping with Mouffe's thinking, that the struggle to achieve a consensus inherently excludes all sorts of factors that cannot be given a rational common denominator. They decided to take the bull by the horns and create a situation in which the public would take part in an agonistic experiment.

The *Gender Democratic Labyrinth* was a happening. Visitors moved along numerous, specially designed niches in the former library, where the Bonnefanten Museum had once been housed. In each niche, inside a five-minute period, someone explained his or her vision of the medical use of human embryos. Then the bell rang and the audience moved on to the next niche. The event responded to what the makers envisioned: a contemporary 'agora' in which opponents

encountered one another and observed their differences of opinion. The labyrinth was set up such that you immediately lost your way, and consequently also lost the person with whom you had a bone to pick or whose opinion you shared. Differences of opinion persisted, could not be laid to rest. There was criticism as well. The *Gender Democratic Labyrinth* was an agreeable chaos. Perhaps too agreeable, for in this experiment, nestled in the domain of the visual arts, nothing needed to be definitively decided. The result was a faint sensation of non-commitment.

Symbolic Space

Probably unintentionally, Huijer and Janze's experiment was a critique of Mouffe's political theory. Agonism is only possible if the symbolic space is clearly defined to all opponents. They can be friendly enemies if each knows that the other will go to the utmost limits to stay within that symbolic space. But what happens if that space loses its integrity? How do you make the distinction between intimidation and healthy assertiveness? And in this case, who or what calls the opponents to order, and following what procedures?

Seyla Benhabib, a well-known political scientist, accuses Mouffe of a lack of attention to arbitration, claiming that Mouffe's agonism in fact comes down to arbitrariness and power struggles. Mouffe responds to Benhabib's accusation by stating that in agonistic pluralism, arbitration is indeed a possibility, between right and wrong and between legitimate and illegitimate, but it can only take place within the specific consolation of a tradition, a culture, or whatever might define the group, by making use of the norms that apply within that group, and that such arbitration is always indeed contestable. According to Mouffe, every claim to universal procedures and norms is but an

illusion: no one can remove themselves into a position from which they can make a universal judgment.

This consistency in Mouffe's thinking is admirable, but it fails to satisfy. Perhaps this guarded attitude is a result of the aversion that she has towards that other, competing vision of the radicalization of democracy, one which she has never been able to shake off. This is the viewpoint of the German philosopher Jürgen Habermas, who also aims to deepen democracy, but by way of designing a universal, rational set of conditions for democratic deliberation and debate. Against the current fashion of all the post-modern criticism of rational reasoning, in his *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981), Habermas expressed his thoughts on the 'ideal conditions for dialogue', a public setting, devoid of power, for discussion and debate in which people could take part without pressure, and were free to speak out. That can lead to real agreement. Habermas does not quickly see this taking place in reality, but he does envision it as an idea towards which democratic debate should aspire. His critics, including both Chantal Mouffe and Seyla Benhabib, have torpedoed Habermas' optimism, pointing out the mechanism of exclusion that is inherent to his focus on achieving rational consensus.

It seems that Habermas has taken this criticism to heart. In a later work, *The Inclusion of the Other* (1998), he puts less emphasis on universal standardization and more on the design of procedures with which open dialogue can take place. In his model of democracy, the participants in the discourse themselves determine the procedures that their deliberations must satisfy within the given circumstances. The result, the consensus, can always be opened up again should the participants wish. With this, Habermas's

democracy begins to resemble Mouffe's pluralism. Perhaps this is why the two are knocking heads so violently.

For Jürgen Habermas, argument must prevail over power. To his way of thinking, Mouffe's vision has to be suspect. Behind her informal and non-procedural manifestations of agonism can lie misuse of power and manipulation. And, who determines how just the symbolic space is within which the friendly enemies are obliged to remain? Voluntarism! This is the word thrown on Mouffe's doormat, and in political philosophy, it is the worst possible term of abuse. Indeed, Chantal Mouffe correctly states that argument cannot be the final haven for democracy, because arguments are easily swept aside by antagonistic passions. Democracy must not turn away from the intangible, from the conflicting and antagonistic dimension of our existence, but must accept it and reshape it.

Art is a domain that is paying heed to that summons. It is a safe domain, for in it, there is the freedom to determine one's own rules. There is also the willingness of its audience to follow the procedures thus determined. It is, however, that willingness to go along with the artist that precludes the collision between antagonistic passions, the clash between groups for whom it is all or nothing, willing to risk everything. It also nullifies the need to reshape that clash into an agonistic field of tension. Of course, the people involved in the domain of art can be one another's friends and enemies, but by participating in such works of art as *Gender Democratic Labyrinth*, they are treading a path of their own making. There is no possibility of *Ernstfall*. A 'safe agonism' is a contradiction in terms. Therefore, Mouffe's thinking may well be an impetus for interesting experiments in the visual arts, but it will always remain removed from what, for Mouffe,

it was all about in the first place.

Chantal Mouffe will be giving a lecture at the first of December at the Van Abbemuseum in Eindhoven as part of the project *Becoming Dutch Eindhoven Caucus*.
www.becomingdutch.com

references:

Chantal Mouffe, *The Return of the Political*, Verso, London/New York 1993.

Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, Verso, London/New York 2000.

Ilan Kapoor, 'Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?', in *Alternatives: Global, Local, Political*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, USA, 2002.

Chantal Mouffe, *On the Political*, Routledge, Milton Park, Abingdon 2005.

Marli Huijter & Irene Janze, 'Democratic Transactions in the Life Sciences: A Gender Democratic Labyrinth', in *European Journal of Women's Studies* 12 (1), pp. 9-29.

[1] A-I.R-Agonism, *Trans Artists Newsletter* 15, 2006, p. 4.

[2] Chantal Mouffe, *Public Spaces and Democratic Politics*, lecture at the *Transformations of Public Space* conference, Professorship of Art and Public Space, Gerrit Rietveld Academy, 16. feb. 2007, Amsterdam.

[3] Harriet Evans, 'Democracy: Radical and Plural', *CSD Bulletin* (Centre for the Study of Democracy), winter 2001-2002, Volume 9, n° 1, p. 12.

[4] Chantal Mouffe, *The Democratic Paradox*, Verso, London/New York 2000, p. 102.